

УДК 389 (=161.2) (477.87) "1938/1939": 111.11
К 89

Оксана КУЗЬМЕНКО,

*Інститут народознавства НАН України,
м. Львів, Україна*

**ФОЛЬКЛОРНИЙ ПОРТРЕТ
ГЕРОЯ-СІЧОВИКА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ:
ТРАГІЧНА ЕКЗИСТЕНЦІЯ
ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ФОРМИ ЇЇ ВИРАЖЕННЯ**

Кузьменко О. М. Фольклорний портрет героя-січовика Карпатської України: трагічна екзистенція та концептуальні форми її вираження. У статті розглядаються найбільш характерні народні оповідання та пісні про січових стрільців Карпатської України, які побутують в сучасній регіональній усній традиції. Визначено головні теми (боротьба і страждання), сюжетотворчі мотиви (протиборство героя і антипода, випробування-тортури, смерть-жертва, повернення-воскресіння), символічні образи (гімн, жовто-синій прапор, Україна, воля, ріка Тиса, стрілецька могила) та концепти (радість-сум, життя-смерть), які беруть участь у художньо-естетичному конструюванні трагічної екзистенції образу героя-січовика.

Ключові слова: фольклор про Карпатську Україну, народна пісня, проза, тема, мотив, концепт, герой, трагічна екзистенція.

Кузьменко О. М. Фольклорний портрет героя-сечевика Карпатской Украины: трагическая экзистенция и концептуальные формы её выражения. В статье рассматриваются наиболее характерные народные рассказы и песни о сечевых стрельцах Карпатской Украины, которые бытуют в современной региональной устной традиции. Определены главные темы (борьба и страдание), главные сюжетные мотивы (противоборство героя и антипода, испытания-пытка, смерть-жертва, возвращение-воскрешение), символические образы (гимн, желто-синий флаг, Украина, свобода, река Тиса, стрелецкая могила) и концепты (радость-печаль, жизнь-смерть), которые принимают участие в художественно-эстетическом конструировании трагической экзистенции образа героя-сечевика.

Ключевые слова: фольклор о Карпатской Украине, народная песня, проза, тема, мотив, концепт, герой, трагическая экзистенция.

Kuzmenko O.M. Folk Portrait of Carpathian Ukraine's Hero: Tragic Existence and Conceptual Forms of Its Expression. The article deals with the most characteristic folk stories and songs about riflemen of Carpathian Sich that function within the contemporary oral tradition. The author defines topics (battle and pain), plot making motifs (confrontation between the hero and the antipode, testing and tortures, death and victim, reappearance and resurrection), symbolic images (anthem, yellow-and-blue flag, Ukraine, freedom, Tysa river, rifleman's grave) and concepts (joy and sadness, life and death) that participate in the artistic and aesthetic constructing of hero's image and his tragic existence.

Key words: Folklore about Carpathian Sich riflemen, folk song, prose, topic, plot-making motif, concept, hero, tragic existence.

Друга світова війна для українців розпочалася раніше, ніж для інших народів Європи, а саме із збройного знищення *Карпатської України* (1938-1939 рр.). Як стверджують історики, захист молодій українській державі на теренах Закарпаття у березні 1939 року «став першим у Європі збройним виступом проти агресивних планів III Рейху та його союзниці гортиської Угорщини» [24: 149]. Новопроголошена 25 березня 1939 р. на засіданні Сойму в Хусті українська державність зіграла несподівано велику роль у міжнародних подіях напередодні світової катастрофи [9]. Тому все, що було пов'язане із діяльністю закарпатських січовиків: їхня самовіддана боротьба під час героїчної оборони української автономії, мученицький фінал життя відчайдушних бійців, жахливі злочини мадярського війська (гонведів), яке тисячі розстріляних та невинно закатованих вкинуло до ріки Тиси – дістало значний відгук в історичній та мемуарній літературі. У багатьох друкованих спогадах (В. Бірчака, Л. Гірняка, В. Гренджі-Донського, С.Ф. Єфремова, В. Шандора, А. Штефана, М. Вінча та ін. [2, 5, 6, 8]) можна віднайти типові сюжети у жанрі коротких оповідань-новел, які стали першим осмисленням болючих вражень чи то від особисто баченого чи вже від переказаного з розповідей інших учасників визначних подій. Рукописні матеріали, щоденники учасників, провідних діячів Карпатської України часто мали дуже складну долю виходу до читача, як скажімо, спогади колишнього Президента Гуцульської республіки міністра Народної оборони Карпатської України, політв'язня Гулагівських таборів Степана Клочурака (1895–1980), які ще у 1968 році зініціював до написання, відредагував та опублікував в Україні Микола Мушинка [14].

Вагому роль у формуванні літопису трагічних подій та героїзації її учасників відіграла прониклива патріотична поезія (В. Гренджі-Донського, І. Ірлявського, М. Рішка, О. Мускура, Яра Славутича та ін.), в якій «і спів, і сум в один акорд злилися» (Зореслав – Степан Сабол). Чимало зроблено науковцями, зокрема в новітній історіографії оприлюднені академічні праці (С. Аржевітін, М. Вегеша, О. Пагіря та ін.), в яких проаналізовано передумови створення військових формувань «Карпатської Січі», дана сучасна оцінка соціально-економічним, політичним аспектам буття Карпатської України та участі карпатських січовиків в її обороні у контексті українських національно-визвольних змагань та державотворчих інтенцій першої третини ХХ ст. У цих джерелах, а також в раніше малодоступних архівних матеріалах [11: 463, 699], зокрема в сімейних колекціях, можна знайти не тільки різносторонні оцінки історико-політичного змісту, але також «фольклорні» складові загальнокультурного явища розуміння національної історії та поетизації її героїв, що становить *предмет* нашого дослідження. Такі явища все частіше опиняються в окупації фольклористично-антропологічного аналізу, *актуальність* якого незаперечна у час триваючого воєнного конфлікту та політичного протистояння з ворогом на східних теренах України.

Пісенні хроніки та коломийки, усні оповідання та легенди про «боротьбу січовиків, мадярські звірства, долю партизанів, українців і України» [4: 221], як коротко і влучно зрезюмував один з перших записувачів, творилися одразу в час проголошення Карпатської державності і були зафіксовані по свіжих слідах її трагічного падіння. Кілька з них увійшли до невеликого за обсягом збірничка «Закарпатська Україна в боротьбі» (Відень, 1939), де у нарисі С. Вівчара було опубліковано всього п'ять віршованих текстів, три з яких мають ознаки пісень-хронік («Та із тої полонини вітер повіває», «Ой повіяв буйний вітер і на Закарпаття» (зап. у с. Богдан, тепер Рахівського р-ну Закарпатської обл.), «Летить пташка по садові, та й сіла на грушу»). У вказаних творах головною є тема жертвовної смерті чотаря Волощука, «дорогого сина України» з Бичкова та «гарного гуцульського легіня з Требушан» Івана Полянчука, в особі яких змальовано типовий образ героя-січовика.

Аналіз доступних рукописних колекцій дозволяє припустити, що багато оригінальних творів, в центрі яких прототипи реальних історичних осіб чи збірні персонажі, затрапилися. На це, скажімо, вказує віднайдений нами запис короткої пісні, який зробив А. Шмиговський у Києві 1946 року від Бушка Теодора Івановича, 44 р.:

*Батьку Волошине,
давай Січі зброю,
Проти монголістів,
польських терористів,
Ми підем до бою [23].*

Судячи із примітки, маловідома на сьогодні пісня була в активному репертуарі мешканців с. Пилипець, тепер Міжгірського р-ну Закарпатської обл. У ній йдеться про Президента Карпатської України Августина Волошина (1874-1945), який увійшов в національну історію як багатогранна особистість [3]. Його політично-громадська, культурно-педагогічна діяльність, а головно висока моральна постава і непересічний авторитет лідера сприяли тому, що народні співці найменували його «батьком», у чому проглядається традиція козацьких звичаїв та стилю героїчної епіки.

Наукова робота щодо системного запису та дослідження цього сегменту історичного фольклору, яка розпочалася ще у 1990-х роках ще триває. Найбільше текстів народознавці зафіксували в останній третині ХХ ст. (Ю. Бойчук, Ю. Туряниця, І. Хланта, І. Сенько, Р. Крамар, Є. Лунь, В. Сокіл, О. Кузьменко та ін.). На цих матеріалах, що представляють лірику й власне епічні твори, усну документалістику, ґрунтуються перші аналітичні розвідки Г. Дем'яна [10], І. Сенька [25], І. Хланти [21], Р. Кирчіва [13]. Головним їх висновком є слушна теза про те, що Карпатська Україна залишила глибокий слід у фольклорній новаторчості кінця 30-х років, ставши не тільки регіональним явищем [13: 229]. Найбільше поширилися на інші західноукраїнські терени пісні, виразивши у патріотичній тематиці

національну і політично зорієнтовану налаштованість значної частини української людності на Гуцульщині та Поліссі [7: 54-58], Бойківщині [28: 432-433], Покутті, Опіллі, Західному Поділлі [27: 370-375].

Отож, виходячи з напрацьованого раніше, ставимо перед собою за *мету* здійснити комплексний сюжетно-тематичний та структурно-семантичний аналіз народних творів, присвячених подіям Карпатської України. Основна увага буде зосереджена на менше вивченій емоційно-психологічній складовій фольклорного вираження драматично-трагічного буття героїв, які опинилися у переломний період в ситуації вибору між життям і смертю. Головним завданням вважаємо систематизацію сюжетотворчих та допоміжних мотивів у прозових та пісенних текстах, у їх варіантах, через які концептуалізуються дихотомічні екзистенційні поняття «сум – радість», «страх – відвага», «смерть – життя», що є характерними константами формування епічного образу героя-січовика.

Як вже згадувалося вище, важливим для фольклористичного аналізу вважаємо мемуарні записи, в яких описані індивідуальні переживання, а також перекази фавулізованих епізодів про виявлену мужність і хоробрість героїв-січовиків. Способи і художньо-зображальні засоби вислову у таких текстах тяжіють до епічної образності, наративності, а притаманна їм топонімна конкретика, за справедливим зауваженням І. Хланти, підвищує силу пізнавального та естетичного впливу на слухачів, тим самим забезпечуючи тривання оповіді у часі [21: 12]. Одним з прикладів цього можна вважати щоденникові записи громадсько-політичного діяча і письменника Василя Гренджі-Донського (1897-1974), який п'ять днів по тому, як угорське військо атакувало Карпатську Україну, опинився у тюрмі. Там він таємно вів щоденник, в якому описав не тільки важливі історичні подробиці критичних днів, але й свій напружений фізіологічно-емоційний стан, що був типовим для багатьох ув'язнених, які зазнали жорстоких репресій з боку угорських каральних військ. За 19 березня 1939 року, саме у той день, коли близько 3 тис. січовиків на території Ужок-Перечин-Нижні Верецьки чинило відчайдушний опір угорським окупантам, які намагалися їх роззброїти [24: 145], є такий запис: «Ой *сумна* неділя, *сумна*... Цілу ніч перекидався з місця на місце, покривала не маю, тільки короткий півкожух. Мучать мене *страшні* сни, а на очі приходять *страшні* картини, я в одній хвилині потію, а в другій мене холодом б'є. Просив лікаря, та вони [мадяри – О. К.] кажуть, що це не санаторій, нехай здихаю... Цілісінку ніч у келії горіло світло і я не можу спати. Коли я спитався, чому не згасять світла, то відповіли, що світять для того, щоб бачили, як я власноручно повішусь!...» Хто його знає, чи не хотять вони те зробити самі...» [8 : 287]. Повторювані слова, такі як *сумний*, *страшний*, є ознаками драматичного досвіду межового перебування суб'єкта оповіді, що дозволяють унаочнити саме ті опорні слова, які згодом

сформують відповідні художні образи і фольклорні концепти. Вони слугують вербальним ресурсом для поетизації й меморизації героїчного часу, що з хронікальною точністю був зафіксований у кількох пісенних новотворах, передусім у їхніх зачинах: «В тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році / Сталася сумна година» [21: 73]; «А вже восьмий рік минає, Вже дев'ятий наступає, стала сумна новина» [27: 375]. Наведені ілюстрації показують типові поетичні елементи мовлення, саме ті слова, що були використані для дискурсивного змалювання загальних почуттів та емоцій, які об'єктивізувалися в народній пам'яті як лексико-семантичні константи. Як бачимо, однією з таких констант є поняття «сумний», що у якості постійного епітета набув особливого ціннісного значення.

Розглянемо докладніше ядерні та периферійні складові концепту «СУМ». Лексема «сум» в академічному словнику має одне тлумачення: «невеселий, важкий настрій, спричинений горем, невдачею і т. ін.; смуток, журба; протилежне радість» із додатковим образним відтінком – «вияв пригніченості, душевного болю (в музиці, пісні і т. д.)» [24: 834]. Особливістю загальнономовного поняття «суму» є входження його в концептуальні поля на позначення *страху, бажання, надії, прагнення, свободи, гріха*, а також довгий ряд номінацій суму, серед яких «туга» та «журба» [15:144]. Ці лексеми, зауважимо, є складовими не тільки атрибутивних, але й предикативних образів (формули мотивів «герой сумує = тужить, журиться»), що функціонують в народних ліро-епічних та ліричних творах різних жанрів.

Фольклорний концепт «сум» є підвидом загальнономовного концепту «суму». Він вербалізується через низку метафоричних образів: «сумної години», «сумної новини», «сумної події», «сумної долі», «сумної хати», «сумна нарада», «сумні свята», активно задіяних в ліро-епічних піснях про Карпатську Україну. Ці мистецько-художні фрагменти текстів, особливо останній образ «сумних свят», є інноваційними привнесеннями у сюжетно-мотивну структуру історичної пісенності, зміст якої стосується подій національно-визвольної боротьби українців минулого століття. Найбільш відомі з них пісні хронікального змісту, які змальовують жертвну смерть героїв. Такими є твори про активістів ОУН Василя Біласа та Дмитра Данилишина, страчених польською владою 1932 року («Ой там з-під нашого Львова *сумні вістки* йдуть, що Біласа й Данилиша в кайдани кують» [18: 74]), та провідника ОУН Євгена Коновальця, трагічна загибель якого від рук агента НКВД припала на переддень Різдва 1938 року («Сего року *сумні свята* / Коновальця кров проллята» [18: 97]). Наведені епічні зачини, що використовують мовну метафорику, дозволяють лаконічно відобразити внутрішній стан не тільки окремих дійових осіб, але загальне пригнічення українського народу у міжвоєнний період. Тому не випадково, що метонімічні образи з епітетом «сумний», як і мотиви «герой сумує (журиться)», актуалізувалися у ліро-епічній пісенності Закарпаття:

Ой в тумані Требушани, хати *сумні* стали,
П'ятьох з села січовиків фашисти забрали.
[21: 77];

А наш батько Волошин
славних послів скликає
на *сумненьку* нараду. [28: 432]

Стереотипізація епітета «сумний», що набув функції оціночного, є прийомом, на якому будується не тільки традиційний психологічний паралелізм («ой повіяв вітер... засмутив січовиків»), але й художній контраст часоподієвої структури багатьох фольклорних творів про Карпатську Україну. За змістом їх можна умовно розділити на пісні про час перемоги і час поразки. Відповідно до цього виражені експресивні мотиви «радості» та мотиви «суму». Слід зауважити, що аломотив «січовик сумує» здебільшого імпліцитний, позбавлений настроєвої невизначеності героя. Його основне значення прочитується через увиразнення іншого, більш важливого з точки зору анонімного автора, змістового елемента, яким є мотив-заклик «не сумуй» (варіанти: «не тужи», «не журись»). Згаданий мотив у різних піснях монологічної композиції спрямований одночасно і до уявного слухача, і до побратимів-січовиків («брати», «милі браття», «хлопці»), які незважаючи на поразку повинні гартувати дух й знову готуватися до повстання:

Не журіться, милі браття,
Ще повстане Закарпаття,
І зелена Верховина,
Самостійна Україна.
(«Послухайте, милі браття») [18: 78];

Ей ти, друже, *не журись*,
на Карпати подивись,
На ту *сумну* подію.
З тої крові вже росте
покоління молоде,
загартоване до бою.
(«А вже восьмий рік минає») [27: 375].

Апелятивна формула мотиву закріпилася у фольклорному арсеналі саме у 1930-1940-х роках. Вона, до прикладу, типова для стрілецьких гаївок, поширених на західному Поділлі, Опіллі: «А ви, стрільці, *не сумуйте*, / В темнім гробі пісню чуйте» («В нашім селі на горбочку») [27: 422]; і для жартівливих солдатських пісень з Покуття того ж часу виникнення («Ви, хлопці, *не сумуйте*, / ви хлопці-юнаки, // Ми армію заповним : / вже бранка на дівки» [1: 58]).

У колективній пам'яті концепти «щастя і горе» Карпатської України текстуалізувалися у пісенних і прозових творах також через низку нових поетичних образів та художніх засобів, зокрема в метафорично-алегоричних образах «радості», «усміхненої долі» та «воскреслої України». Спостерігаємо також, що багатосмислове поняття «суму» набуває повноти значень тільки тоді, коли зближується в дихотомічну пару з концептуальним поняттям «РАДІСТЬ».

Образ радості з'являється у піснях про Карпатську Україну величального спрямування. Він є головною змістовою складовою відповідного пісенного аломотиву «Карпати (Закарпаття) радіють», що через формулу-метафору «радість стала» з'являється у маршовій пісні:

У Карпатах радість стала, да гей!
Україна там повстала, да гей! [21: с. 68]

Вона ж реалізується і в обрядових піснях суспільно-політичного змісту, що були створені на мелодію і зачин церковної колядки «Нова радість стала»:

Нова радість стала, яка не бувала,
Бо Карпатська Україна незалежна стала. [21: 68]

Завдяки типовій саме для фольклорної стилістики тавтології, що повторює основний сюжетний момент задля його художнього посилення (гіперболізації), оприявнюється інноваційний семантичний еквівалент незміряної радості героїв «карпатських українців», «січовиків, «хлопців січових». Внаслідок цього утворюється контекстуальна синонімічна пара «радість = незалежність». У цьому причиново-наслідковому зв'язку прочитується асоціативна символіка чуттєвого стану героїв, де емоції радості, які відчували карпатські січовики, співвідносні з ідеєю народження незалежної об'єднаної держави, якою вони були одержимі. Зі слів А. Волошина, «...Карпатська Україна за своєю суттю ніколи нічого не означала для нас. До самого кінця вона була лише засобом. Ми були зацікавлені лише в ідеї Великої України – і ця ідея все ще жива» [5: 328]. Художню інтерпретацію головне політичне гасло незалежності і соборності дістало у різних жанрах фольклору. У меморатах виявляємо низку понять-образів на позначення предметних складових радості героя (*жовто-синій прапор, стрілецька пісня, рідна земля*): «Важко передати, з якою радістю зустрів народ проголошення незалежної Української держави. На кожній хаті майоріли синьо-жовті прапори, співали пісні січових стрільців, готувалися, якщо буде треба до захисту рідної землі» [21:100]. У піснях, зокрема в колядці, яка побутувала на Закарпатті вже під час Різдвяних свят 1939 року, у відповідності з каноном жанру, радість зустрічі Різдва Христового асоціюється з різдвом України:

1. Нова радість стала, весела новина:
Нині радісно святкує Карпатська Вкраїна,
2. Радісно святкує Різдво Бога-Сина,
Котрого нам породила Марія єдина.
3. В яслах положила на зеленім сіні,
Ясна зоря засвітила по всій Україні. [21: 70]

У коломийкових в'язанках того ж часу творення мотив радості співвідноситься із поняттям щасливої (*доброї, кращої*) долі, проголошеної у словах українського гімну («Ще воскресне Україна і сила і воля, / І лиш тоді нам русинам усміхнеться доля»

[4: 225]). Саме цей образ у пізніших варіантах універсально розширюється алюзією Шевченківської метафори волі як звільнення з кайдан:

1. Ой не вмерла Україна,
її слава, воля,
Закарпатцям в тридцять восьмим
усміхнулась доля.
2. Закарпатці в тридцять восьмим
перші з українців
Звільнилися від кайданів
ворогів-чужинців. [21: 71]

Ще один семантичний еквівалент радості прочитується у коломийках, які записав мовознавець Іван Панькевич, що на думку М. Мушинки, були створені безпосередньо після поразки січових стрільців [22: 200]. Тут мотив радості корелює із аломотивом-наказом «Україна буде воскресати»:

Закувала зозулиця та буде кувати,
Буде наша Україна іще воскресати.

...
Ще не вмерла Україна, буде воскресати,
Будуть наші мадярики у Тису скакати. [22 : 201].

Зауважимо, що мотив «воскресіння» вперше вразно з'являється у січово-стрілецькій пісенності періоду УНР та стрілецьких гаївках. Саме вона увела у національну фольклорну традицію новаційні персоналізовані образи воскресючої України та її волі [17: 232], що закріпилося у новотворах про Карпатську Січ, порівняймо, у стрілецькій пісні:

Червоніє кров на полі,
Де проллялась кров героїв.
Ви, дівчата, ви хороші,
вишивайте хлопцям ноші.
Нехай ворог лютий знає,
що Вкраїна воскресає.
(«Під Києвом, під Крутами») [27: 346];

у варіанті:

А ви, хлопці, не сумуйте,
Україну вже будуйте.
Ви, дівчата, ви хороші,
вишивайте хлопцям ноші.
Ви, кайдани, попукайте,
Україні волю дайте.
(«Волошин – наш батько рідний») [21: 74]

Концептуальні дихотомічні образи радості і суму надали нового звучання передусім фольклорним мотивам, традиційним для героїчного епосу, у центрі якого виступає герой-захисник свого народу і Вітчизни. Наголосимо, що у фольклорних творах про Карпатську Україну актуалізуються базові фольклорні мотиви, так звані «сталі епічні сегменти», пов'язані з мотивфемами «випробовування героя» та «протиборство героя та антипода». Їхніми структурними складовими, що кодують і переда-

ють у часі і просторі важливу інформацію про головних суб'єктів, виступають такі три мотиви: 1) «ворог наказує катувати героя (героїв)», 2) «вороги знаходять і знищують героїв», 3) «вороги забирають героїв у полон». Відомо, що перелічені структурні елементи належать до статичних складників давнього героїчного епосу. Вони, до прикладу, яскраво проявляються в різних сюжетних типах «старших» українських дум [30 : 263]. У фольклорі про Карпатську Січ вказані мотиви не тільки актуалізуються, формуючи інваріантну схему, але й нарощують її локальними складовими, наприклад, мотивом «вороги топлять героїв у ріці Тиси». Ця схема повторюється, варіативною є номінація ворога («мадяри», «гонведи», «фашисти») при збереженні їх загальнофольклорної негативної семантики: злий, жорстокий, загарбник, чужинець. У сюжетотворчих мотивах багатьох переказів та меморатів, таких як «мадяри беруть у січовиків у полон», «гонведи вішають січовика на дереві», «мадяри розстрілюють батька-січовика на очах у сина», «мадяри розпороли живіт січовикові, щоб завдати більшого болю», «мадяри виколюють очі січовикам» та інші, прослідковується не тільки традиційність нового пласту народної творчості. Перелічені мотиви, а також пісенна формула «били, катували» виокремлюють з ряду інших драматично-екзистенційних аспектів теми *страждання* один з найбільш емоційно навантажених і типових для героїчного епосу мотивів – «герой терпить тортури».

Нагадаємо, що сюжетний елемент «ворог катує героя» притаманний для різних хронологічно віддалених пластів фольклорних творів. Він з'являється в історичних піснях про боротьбу українців з монголо-татарською ордою, в думках про засилля турецько-османських завойовників [16: 413], в оповіданнях про опришків [12: 33]. Однак саме у фольклорі новітнього часу, у змінених історичних реаліях початку ХХ ст. мотивема «випробування» набуває стійких політично маркованих конотацій завдяки появі мотиву «герой терпить тортури (моральну наругу) за ідею»:

Пам'ятаєш, як нас били жандари у пір'ю,
Та за синьо-жовтий прапор, за українську віру?
[22: 200]

Походження згаданого вище мотиву, як і образ національного прапору, слід прослідкувати від художньої літератури та культурного контексту націоналістично-патріотичного середовища міжвоєнного двадцятиліття, де він стає знаком індивідуальної долі героя-патріота.

Обов'язковим пунктом фольклорної біографії будь-якого епічного героя є переживання ним людських фізичних випробувань. Особливістю ліро-епічних пісень про Карпатську Україну є художні засоби їх змалювання, що ґрунтуються на ампліфікації соматичних образів та натуралістичній візуалізації:

З живих серця виривали та очі копали,
Та животи розпороли, язики рубали. [21: 85];

Як був кожний поранений до них приступали,
Ріжуть носи, довблють очі, так їх смішували.
Живим руки обтинали, а твар облупили,
А руками відтятими по голові били.
А в жолудок розпоротий черевики пхали. [4: 219]

В інших піснях епічна картина мотиву «випробування героя» досягається за допомогою більшого узагальнення через типові анафоричні звороти («не один син України терпить *страшні* муки» [4: 221], «Не один українець у муках загинув» [21: 84]) та формули «*страшні* муки», «людий *мордували*» (зауважимо, що предикативний компонент «*мордувати*», характерний для поезики багатьох новостворів міжвоєнного часу, трапляється він у повстанських колядках із сатиричним спрямуванням, де функціонує як аломотив «Сталін *мордує* українців»: «Тридцять три роки, як Ірод панує, / На нашій Україні українців мордує» [19: 13]):

Гірко плакали смереки та шуміли буки,
Гнали лісом січовиків та на *страшні* муки.
Раз мадярські окупанти били, катували,
Пак повели за перевал та там розіп'яли. [21: 79]

Ой нищили терористи Тячево, Терново,
Щоби людий мордувати за українське слово.
[22: 201]

Як показують ілюстрації, емоційна складова та художня виразність *loci communes* нерідко посилені психологічним паралелізмом, завданням якого є відтворити відповідну реакцію громади на муки героїв. Таким чином задіяним стає традиційний для ліро-епіки мотив «плачу (туги)», градаційне нарощування якого яскраво виражено у варіантах пісні «Там над Хустом ворон кричє / українська мати плаче».

На відміну від баладної ліро-епіки, де персонаж також терпить «*тяжкі* муки», образи січовиків часто сакралізовані. Такий ефект досягається завдяки символічному порівнянню страждань героїв із Христовими муками («Жандарики ведуть дяки, як Христа на муки // На касарні б'ють і в'яжуть аж посиніли руки» [22: 201]). Новація, оперта на новозавітний сюжет, обґрунтовує і поглиблює фольклорну мотивему «випробування». Таким чином у коломиїках, жанровою ознакою яких є блискавична реакція на злободенні події, зокрема переслідування духівників, прочитується не тільки прагнення до реалістичного відображення дійсності, але й спосіб актуалізації кодованого традиційного смислу «випробування героя».

Натомість у прозових творах, так званих «бувальщинах», записаних кілька десятиліть пізніше, у 1990-х рр., мотив мук передано, згідно з жанровими канонами, стримано, лаконічно, з переважанням предикативних образів: «...многих убили з броньованої машини», «...мадяри мучили січовиків», «хлопців пов'язали, повезли на Тису і там над водою розстріляли», «коли прийшли мадяри, то січовиків розстрілювали»; «коли мадяри зайшли.... Не

добрі люди видали мадярам, і ті його дуже мучили. Усе тіло було чорне від побоїв» [29: 248-252].

Варто наголосити, що у фольклорних творах нового часу, зокрема про Карпатську Україну, мотив тортур контамінується із мотивом громадського співпереживання, співчуття січовикам: «Не одного чоловіка серце заболіло, / Коли везли у машинах порубане тіло» [21: 86], «не одній мамці й жінці серце поранили» [4: 219]]. Актуалізований образ серця, що символізує любов, лагідність, співчуття, радість і щастя, несе потужний гуманістичний заряд та виявляє ментальний кордоцентризм. Загалом в образі січовиків, які «Карпатську Україну із честю боронили», стійко зносячи наругу ворога, героїзуються такі важливі онтологічні категорії як усвідомлена *відвага* («Двадцять хлопців-січовиків билися за волю» [21: 76]), *віра* у свободу («Де Січ славно воювала, / за свободу життя дала») та *любов* до рідного краю:

Коби гори говорили, то би розказали,
Страшні муки січовики тут тоді зазнали.

Ой за що їх так мучили, за яку провину?
За то, що край свій любили – Карпатську Україну.
[21: 77]

Екзистенційних страждань під час каральних акцій зазнали не тільки січовики, але й особи різних прошарків українського суспільства: духівництво, інтелігенція, патріотично вишколена молодь, селянство, жінки і діти – усі, хто потрапив у силове поле репресивної профашистської влади. Численні родинні наративи, в яких ядром змісту є трагічні сюжети про масові розстріли мадярськими та польськими прикордонниками не тільки полонених січовиків-закарпатців, але й волонтерів з Галичини [21: 133-136], стали джерелом колективної пам'яті та усної історії в умовах строгої заборони оповідати про звірства ворогів. Гостро емоційні епізоди прозових творів про «*жахливі* крики жертв, яких ще живими скидали в глибоке провалля гори Пікуй» [13: 229] стали тим образним наповненням традиційних знань про загарбника, що забезпечують тривання фольклорного мотиву «ворог знищує героя».

Серед творів про Карпатську Україну є поодинокі зразки прозового фольклору, що за змістом і стилістикою близькі до давніх історичних переказів та легенд. В них фантастичні елементи фольклорного портрету героя-січовика розкриваються у сюжетах, де йдеться про гріх та покару за зраду («На зрадника Бог зіслав пропасницю» [21: 106], «жидівський зрадник оглух, а мадяри попадали на землю» [4: 221]), про магічну силу пісні-гімну, яка не дала мадярам з першого разу розстріляти полонених [4: 221] тощо. Більшість таких сюжетів мають топонімічні прив'язки до місць трагічних подій загибелі активістів-січовиків (Красне Поле, Свалява, Сойми, Перечин, Дубове), що символізують локуси їх походження і смерті.

У низці прозових текстів спостерігається типовий епізод, що концептуалізує головну тему «Смерть

героя» через аломотив «січовик перед розстрілом вигукує гасло «Слава Україні!» (варіант: «січовики перед розстрілом співають український гімн «Ще не вмерла Україна!»). Чітка ідейна спрямованість цих нових структурних елементів наповнює образ січовика героїчною значимістю та осмисленою жертовністю, що в слов'янській народній традиції трактується як «виправдана» смерть [20: 134]. Із семантичним навантаженням незвичайної смерті образ героя імпліцитно з'являється у піснях, де поширюється мотив «смерть без похорону», виражений через клішовану фразу «Ніхто трупів не збирає / Похоронів не справляє» [27: 372]]. Інший пісенний мотив «герой гине на полі бою» також передається не прямо, а через відповідні метафоричні звороти, що використовують епічні образи пролитої крові («Сорок тисяч воювало / кров невинну проливало»), вічного сну та братської могили:

Вже весна воскресла, трави *зеленіють*.
Там на Закарпатті могили *чорніють*.
Могили *чорніють*, свіжо насипані,
Там лежать герої, що за волю впали. [21: 81]

Семантика топобразу могили як локусу смерті героя у багатьох пісенних текстах увиразнений епітетом «*чорна*». Постійні метафоричні значення цього кольору як «нещасливий», за спостереженнями О. Микитенко, можуть мати додатковий психологічний відтінок [20: 144]. Тому, вважаємо, що семантико-функціональна роль могили змінюється саме у парі із образом «*зеленої трави*», адже «*зелений*» є не тільки найбільш характерним атрибутом формули опису могили, але кольором, який «передає ідею життя» [20: 168]. Саме під впливом цієї «життєдайної» семантики січова («братська») могила як знак смерті стає амбівалентною, символізуючи також надію на воскресіння і життя.

Висновок. Фольклорні твори про Карпатську Україну є важливим джерелом для з'ясування механізмів і форм об'єктивізації локальної історії в контексті загальнонаціонального історичного дискурсу. Вони дозволяють оцінити не тільки регіональну специфіку, ареал поширення основних мотивів та образів, але на їх основі – висвітлити головні моральні імперативи, які мають значення для сучасності. Як висловився І. Хланта, «читаєш народні перекази і тобі перехоплює подих, тебе переймають якесь заціпеніння, несподіваний *страх* і здивування, за що ж такі муки, в'язниці, концтабори, нечувані тортури, невимовні *страждання*? [...] Якими стійкими треба бути! Яке *серце* мати, яку *любов* до рідної землі, до людей, щоб здолати всі *жахи*, витримати *звірства* жорстоких окупантів» [21: 13]. У цих справедливих міркуваннях фольклориста наголошено засадничі категорії буття та концепції драматичної екзистенції героїв Карпатської України, які відчули радість і сум, зазнали тортури і страх, пройшли дорогу від життя до героїчної смерті.

В основі сюжетно-мотивної парадигми, в особливостях змалювання фольклорного портрету ге-

роя-січовика виявлено оригінальні і водночас національно зорієнтовані поетичні структури та концепти, які забезпечують безперервність розвитку українського усного героїчного епосу у комплексі загальносвітових фольклорних тем «Протиборство, випробування та смерть героя». Вони знайшли своє продовження в українській словесності, яка виникла під впливом подій Другої світової війни, що є предметом для подальшого наукового аналізу.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1. Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 731. – 320 арк. (Кузьменко О. Фольклорно-етнографічні записи з Покуття, липень 2013 року [Тлумачький, Тисменицький р-ни Івано-Франківської обл.]).
2. Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини і переживання / Володимир Бірчак. – Прага, 1940. – 91 с.
3. Вегеш М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України / М.М. Вегеш, М.І. Кляп, В.Ю. Тарасюк, М.Ю. Токар. – Вид. 2-ге, допов. – Ужгород : Карпати, 2009. – 480 с.
4. Вівчар С. Ліс шумить / С. Вівчар // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 219–221.
5. Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України / Майкл Блуєт Вінч; / перекл. Н. Кирчів. – К. : Темпора, 2012. – 328 с.
6. Гірняк Л. На стежках історичних подій: Карпатська Україна і наступні роки: Спогади і матеріали / Любомир Гірняк. – Нью-Йорк, 1979. – 339 с.
7. Голубенко І. Відлуння лісу. Українська народна пісня про національно-визвольні змагання в Україні 40-50-х рр. ХХ століття (за матеріалами етнографічних експедицій студентів Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова) / Іван Голубенко. – К. : Вид-ня Ін-ту громадянського суспільства, 2000. – С. 54-58.
8. Гренджа-Донський В. Твори. Т. 8 : Щастя і горе Карпатської України. Щоденник, 7 X 1938 – 8 VIII 1939 / В. Гренджа-Донський. – Вашингтон, 1987. – 487 с.
9. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – : Режим доступу до ресурсу: http://history.franko.lviv.ua/gruc_r3.htm
10. Дем'ян Г. Народ про Карпатську Україну 1938-1939 рр. / Григорій Дем'ян // Фольклор у духовному житті українського народу: тези регіональних наук. читань / [редкол. Т. Комаринець та ін.]. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 1991. – С. 87-89.
11. Карпатська Україна: документи і матеріали, хроніка подій, персоналії: у двох томах / [Закарпатська обласна рада, Галузевий державний архів СБУ ...]. – Ужгород : Закарпаття, 2009-2010. – Т. 2: Карпатська Україна: хроніка подій і персоналії / упоряд. С.Д. Федака; редкол. І.І. Качур (голова) та ін. – Ужгород, 2010. – 774 с.
12. Кейда Ф. Народні месники України у фольклорі / Федір Кейда, Степан Мишанич. – Донецьк : Кассіопея, 1998. – 112 с.
13. Кирчів Р. Карпатська Україна у фольклорній ліриці й епіці / Роман Кирчів // Двадцять століття в українському фольклорі. – Львів, 2010. – С. 221–231.
14. Ключурак С. До волі: спомини / Степан Ключурак / автор передм. М. Мушинка. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. – 184 с.
15. Кононенко В. Концепти українського дискурсу / Віталій Кононенко. – Київ; Івано-Франківськ : «Плай», 2004. – 248 с.
16. Корнєв А. Герої та героїка доби Хмельницького у пісенному фольклорі / Андрій Корнєв // Науковий вісник Інституту проблем сучасного мистецтва НАН України / [редкол.: В. Сидоренко (голова), О. Федорук (гол. ред.), І. Безгін та ін.]. – К. : ХІМДЖЕСТ, 2010. – Ви. 7. – С. 411–417.
17. Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність / Оксана Кузьменко. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2009. – 295 с.
18. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів: Спільне українсько-канадське підприємство «Літопис УПА», 1996–1997. – Т. 25: Пісні УПА / упоряд. ред. і автор передм. З. Лавришин. – 555 с.
19. Луньо Є. Сатира на Сталіна у повстанських колядках / Євген Луньо // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2015. – Збірник 20. – С. 5–28.
20. Микитенко О. Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика / Оксана Микитенко. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2010. – 424 с.
21. «Минулося та забулось...»: Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / упоряд., вступ. ст. та приміт. І. Хланти. – Ужгород : Карпати, 2009. – 272 с.
22. Мушинка М. Коломийки про Карпатську Україну, записані Іваном Панькевичем / Микола Мушинка // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І. Панькевича (23–24 жовтня 1992 р.). – Ужгород, 1992. – С. 199–201.
23. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського. – Ф. 14-3. – Од. зб. 34. – Арк. 47 (Шмигівський А.Д. Пісні (з мелод). Старий фольклор. Пісні про кохання, побутові, чумацькі, бурлацькі, козацькі, родинні та ін. Новий фольклор... 1945–1948 рр.).
24. Пагіря О. Карпатська Січ: військово-формування Карпатської України / Олександр Пагіря. – К. : Темпора, 2010. – 151 с.
25. Сенько І. Красне поле // Сенько І. Земля з іменем. Краєзнавчі студії. – Ужгород : [б.в.], 1998. – 159 с.
26. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.
27. Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. – 639 с.
28. Фольклорні матеріали з отчого краю / збір. В. Сокіл та Г. Сокіл. – Львів, 1998. – 614 с.
29. Як то давно було.....: Легенди, перекази, бувальщини, билиці та притчі Закарпаття у записах Івана Сенька / запис, упоряд., вступ. ст., приміт. І.М. Сенька. – Ужгород: Закарпаття, 2003. – 365 с.
30. Ярмоленко Н. Структурно-типологічний аналіз дум / Наталія Ярмоленко // Український усний героїчний епос: динаміка традиції. – Київ, 2010. – 549 с.

Стаття надійшла до редколегії 25 квітня 2016 р.